
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6

М. А. Дейнега

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного та
екологічного права імені академіка В. З. Янчука
Національного університету біоресурсів і природокористування України

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНО ЗБАЛАНСОВАНОГО ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

Стаття присвячена аналізу правових засад і теоретичних підходів до формування системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів. Визначенню її суті і змісту, виокремленню умов та принципів її функціонування. Висвітленню пропозицій для усунення правових проблем у сфері розроблення і реалізації концепції екологічно збалансованого використання природних ресурсів.

Ключові слова: природокористування, використання природних ресурсів, сталий розвиток, збалансоване природокористування, екологічно збалансоване використання.

Постановка проблеми. На межі тисячоліть пріоритетом подальшого розвитку цивілізації є гармонізація взаємодій суспільства і природи. Проте екологічна ситуація продовжує невпинно погіршуватись, що створює реальну загрозу існуванню людства. А нестримна гонитва за економічним зростанням обертається знищенням природно-ресурсного потенціалу [1, с. 7]. Інтенсивний розвиток науково-технічного прогресу зумовив виникнення низки глобальних екологічних проблем, кожна з яких здатна загрожувати знищенню нашої цивілізації.

Одночасне вирішення питань збереження довкілля і соціально-економічного розвитку є сьогодні одним з основних напрямів діяльності будь-якої цивілізованої держави. Нині залишається дилемою – як поєднати інтереси збереження природи з інтересами розвитку економіки та соціальної сфери, як забезпечити системне врахування екологічних та економічних інтересів, що є умовою сталого (збалансованого) розвитку як нової парадигми взаємодії суспільства і природи. Необхідно розв'язати

складне завдання: знайти баланс у системі «навколишнє природне середовище – економічний розвиток» [2, с. 93].

Виникла необхідність розроблення і реалізації концепції екологічно збалансованого використання природних ресурсів, яка передбачає зміну підходів до їх використання з урахуванням негативних наслідків втручання людини в хід природних процесів та балансу інтересів розвитку природи і суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів є предметом дослідження вчених природничих та економічних наук: О.М. Коваленка, М.С. Кубарева, П.Г. Олдака, М.М. Приходька, М.Ф. Реймерса, І.А. Шувара та інших. Правові аспекти концепції екологічно збалансованого використання природних ресурсів залишаються малодослідженою проблематикою.

Метою статті є аналіз правових засад і теоретичних підходів до формування системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів, визначення її суті й змісту, виокремлення умов та принципів її функціонування.

Виклад основного матеріалу. Окреслені проблеми вперше розглядалися на Всесвітніх самітах із проблем навколишнього середовища і розвитку: в Ріо-де-Жанейро у 1992 р. та в Йоганнесбурзі у 2002 р. Однак перелому на цивілізаційному рівні досягнуто не було. Тому XXI ст. має стати точкою біфуркації в системі «суспільство – природа», яка повинна супроводжуватись конкретними діями людини по гармонізації відносин між суспільством і природою.

У 2015 р. на Саміті ООН зі сталого розвитку були ухвалені «Цілі сталого розвитку» (далі – ЦСР) (вступили в силу 1 січня 2016 р.) – ключові напрями розвитку країн на період до 2030 р., що нараховують 17 Глобальних цілей, яким відповідають 169 завдань. Серед Глобальних цілей: «Відповідальне споживання та виробництво» (ціль 12), спрямоване на скорочення впливу на екологію шляхом змін у виробництві та споживанні природних ресурсів; «Збереження морських ресурсів» (ціль 14), що передбачає збереження та стале використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку; «Захист та відновлення екосистем суші» (ціль 15), спрямований на сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьбу з опустелюванням, припинення та повернення назад процесу деградації земель і зупинення втрати біорізноманіття та ін.

Україна, як й інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку. За ініціатииви Кабінету Міністрів України та за сприяння системи ООН в Україні протягом року тривав відкритий та інклюзивний процес адаптації ЦСР. У 2017 р. Кабінет Міністрів України представив Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», яка визначає базові показники для досягнення ЦСР. У доповіді представлені результати адаптації 17 глобальних ЦСР (86 завдань та 172 індикатори національного розвитку до 2030 р.) з урахуванням специфіки національного розвитку.

Серед завдань, передбачених Національною доповіддю, по 12 цілі «Відповідальне споживання та виробництво» визначено необхідність знизити ресурсо-

ємність економіки, зменшити обсяг утворення відходів і збільшити обсяг їх переробки та повторного використання на основі інноваційних технологій та виробництва.

Економічне зростання, якого всі в країні прагнуть і на яке розраховує суспільство, неминуче призведе до збільшення обсягів використання природних ресурсів і відходів споживання, що своєю чергою посилюватиме антропогенне навантаження на навколишнє природне середовище. Розуміння значущості впровадження відповідального споживання та виробництва в країні є, але збалансоване врегулювання цих питань потребує виважених і довготривалих політичних та економічних зусиль, сфокусованих як на виробництві, так і на споживанні.

У формуванні ВВП України ключову роль відіграють ресурсоемні та енергоємні галузі. Саме тому пріоритетами державної політики в цьому контексті є, по-перше, оптимізація використання природних ресурсів та зниження енергоємності, а по-друге – мінімізація негативного впливу на довкілля шляхом переходу до моделі «зеленої» економіки [3].

Забезпечення зростаючих соціальних потреб населення України за рахунок ефективної економічної діяльності не має виходити за межі екологічної ємності довкілля. Саме моделі сталого виробництва і споживання можуть забезпечити сталість розвитку суспільства. Як зазначено в Національній доповіді, основою національної політики має стати Десятирічна стратегія дій з переходу до використання моделей сталого споживання і виробництва (Ріо, 2012 р.) [3], яка є глобальною платформою для формування потенціалу і партнерства у сфері сталого виробництва і споживання.

Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р.» від 21 грудня 2010 р. одним із основних завдань визначено створення системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів. Проектом Стратегії сталого розвитку України до 2030 р. передбачено досягнення збалансованого та ефективного використання природних ресурсів і зни-

ження ресурсоемності ВВП на 40%. Разом із тим формування системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів можливе, насамперед, за умови впровадження положень концепції в стратегічних і програмних документах.

У зв'язку із цим постає потреба в науковому дослідженні суті і змісту системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів, визначенні умов і виокремленні основних принципів, на яких має базуватися ця система.

У 1972 р. Генеральний секретар Стокгольмської конференції М. Стронг, висвітлюючи суть концепції екологічного розвитку, вперше на офіційному рівні висунув вимогу збалансованості використання природних ресурсів, можливість економічного зростання в межах допустимого еколого-економічного балансу, коли суспільство контролює нормативний баланс «між сумарними антропогенними впливами на природне середовище з її самовідновлювальною здатністю, з її витривалістю по відношенню до цих впливів» [4, с. 95].

Наукове визначення екологічно збалансованого використання природних ресурсів вперше було висвітлено в працях вченого-економіста П.Г. Олдака. Науковець охарактеризував рівноважне (збалансоване) використання природних ресурсів як таке, при якому «суспільство контролює всі сторони свого розвитку, домагаючись того, щоб сукупне антропогенне навантаження на середовище не перевищувало самовідновлювального потенціалу природних систем» [5, с. 24].

У подальшому екологічно збалансоване використання природних ресурсів (ресурсокористування) тлумачилося як: система заходів щодо використання, збереження і збагачення природних ресурсів [6, с. 41]; високоефективне, екологічно обґрунтоване господарювання, що не призводить до різких змін природно-ресурсного потенціалу, підтримує або підвищує продуктивність і привабливість природних систем [7, с. 36]; діяльність, що спрямована на економічне (економне) використання природних ресурсів, ефективний режим їх відтворення, запобігання або послаблення можливих негативних наслідків (екологічних ризи-

ків); збалансована взаємодія суспільства і природи, що забезпечує досягнення компромісу між потребами суспільства і здатністю природи задовольнити їх без суттєвої шкоди для свого нормального функціонування [8, с. 193, 198]; використання природних ресурсів, яке передбачає не порушення балансу між їх використанням і можливостями природного самовідновлення ресурсів з метою забезпечення ними наступних поколінь [9, с. 59].

Дослідженням проблем формування системи екологічно збалансованого використання природних ресурсів (ресурсокористування) займається М.М. Приходько. Вчений зазначає, що екологічно збалансоване використання природних ресурсів – це рівноважне співвідношення між використанням відновлювальних природних ресурсів та інтенсивністю їх відновлення, а також ощадливе використання не відновлювальних природних ресурсів [2, с. 93].

Приходько М.М. також визначає досліджуваний термін через використання таких категорій, як: «екологічний баланс», «екологічна рівновага» і «екологічний потенціал». Екологічно збалансоване використання природних ресурсів (ресурсокористування) – це процес контрольованого безперервного використання природних ресурсів, за якого максимальний економічний ефект досягається за умов збереження екологічного балансу і екологічного потенціалу в екосистемах; зменшується ймовірність виникнення та розвитку екологічних ризиків; забезпечуються безпечні умови функціонування екосистем і життєдіяльності людей [2, с. 94]. При цьому екологічний баланс – це кількісне поєднання складових екосистем (сонячна, вітрова енергія, газовий склад атмосфери, вода, ґрунти, біологічні організми тощо), яке забезпечує екологічну рівновагу, що дає можливість внаслідок процесів саморегуляції і самовідновлення формуватися і підтримуватися екосистемам певного типу; екологічна рівновага – стан динамічного балансу екокомпонентів (рівноважного співвідношення взаємопов'язаних частин) і природних процесів в екосистемах із збереженням основних кількісних та якісних характеристик екосистем; екологічний потенціал – це здатність екосистем

задовольняти потреби людини у всіх необхідних природних ресурсах без негативних для навколишнього природного середовища наслідків [2, с. 94].

Науковці звертають увагу, що в контексті екологічно збалансованого використання природних ресурсів дуже важливим є дотримання нормативного балансу між наявною кількістю природних ресурсів (ресурсним потенціалом) і допустимою для використання їх кількістю, яка визначається екологічним потенціалом екосистем, їх самовідновлювальною здатністю [2, с. 94].

Згідно з правилом «одного процента» допустима кількість використання чистої (первинної) продукції біоти не повинна перевищувати 1%. Правилем «одного процента» обмежується кількість природних ресурсів, яка може бути вилучена з екосистем без порушення їх квазістаціонарного стану [10, с. 390].

У спеціальній довідковій літературі «біота» розглядається як: історично сформований комплекс живих організмів, що мешкають на певній території, ізольованій будь-якими бар'єрами; сукупність організмів, що населяють певний регіон незалежно від функціонального та історичного зв'язку між собою [10, с. 50]; стала сукупність живих організмів, що об'єднані спільною територією поширення [11, с. 49]; а первинна продуктивність біоти – це біомаса живих організмів, а також їх енергія, на одиниці площі за одиницю часу [10, с. 414].

Отже, екологічно збалансоване використання природних ресурсів має базуватися на веденні господарської діяльності за циклом «добування природних ресурсів – ресурсоощадливе виробництво з низькою ресурсоємністю – економне використання – розширене відтворення – утилізація відходів».

У зв'язку із цим екологічно збалансоване використання природних ресурсів має відповідати таким умовам: використання природних ресурсів з мінімальними витратами праці, з одночасним внеском коштів на їх відтворення й вжиття охоронних заходів; повне використання природних ресурсів (без втрат під час вилучення, транспортування, переробки); відновлення

природної екосистеми, з якої добувають природний ресурс; використання відновлювальних природних ресурсів тільки в обсязі їх щорічного приросту; використання невідновлювальних природних ресурсів тільки для задоволення найневідкладніших потреб; безвідходне виробництво [12, с. 270].

У науковій галузевій літературі виокремлюють і принципи, на яких має базуватися екологічно збалансоване використання природних ресурсів: принцип системного підходу до використання природних ресурсів; принцип врахування зональності природних умов і ресурсів; принцип інтегрованого управління природними ресурсами; принцип збереження, відновлення і відтворення природності та біорізноманіття; принцип невиснажливості (щорічне використання відновлювальних природних ресурсів має не перевищувати 10% їх загальної кількості); принцип мінімізації відходів (впровадження маловідходних виробництв, використання відходів втор сировини, утилізація відходів); принцип дотримання законів, правил і принципів використання природних ресурсів [2, с. 95].

Значну увагу дослідженням методологічних принципів, що характеризують екологічно збалансоване використання природних ресурсів, приділяють вчені – представники природничих наук, зокрема М.С. Кубарєв і М.М. Ігнат'єва. Науковці виділяють принципи, які приведені нижче.

Єдність системи, в якій всі живі організми, в тому числі й люди, взаємодіють один з одним і з навколишнім природним середовищем. Стійкість існування системи біосфери (біота – середовище) не підлягає обговоренню. Людина породжена біосферою і вписана в глобальний біотичний кругообіг. У даний час людська цивілізація порушує замкнутість біотичного кругообігу, створена ним техносфера робить все більший антропогенний тиск на природу. Наслідки руйнування глобальних екосистем охопили вже 63% території суші. Виявилися перевищені всі екологічні межі впливу на біосферу.

Перехід від конфронтації людини (суспільства) і природи, протиставлення світу людини світу природи до компромісу і більш того – підпорядкування людського

супільства законам живої природи. Обрання нової стратегії розвитку вимагає визнання неможливості управління природою, біосферними процесами з боку людини. Будь-яка діяльність повинна розглядатися з позиції включення її у біосферні цикли, що робить необхідним вивчення законів живої природи і дотримання їх. Очевидно, що постає завдання зниження антропогенного впливу на навколишнє природне середовище з урахуванням законів природи.

Визнання наявності механізму біотичної регуляції під час використання природних ресурсів, що підтримує стійкість навколишнього природного середовища, і, у свою чергу, виключає обурливу реакцію екосистем й забезпечує захищеність навколишнього середовища людини, захищеність його життєво важливих інтересів. Згідно з біотичною концепцією існування життя на Землі можливо тільки за умови підтримки біотою всіх тих характеристик навколишнього природного середовища, які були сформовані самою біотою. Заміна біотичної регуляції технічною, створеною людиною, неможлива.

Дотримання «порогу витривалості» під час використання природних ресурсів згідно з правилом «одного процента».

Зміцнення механізму біотичної регуляції. Паралельно з діяльністю щодо підвищення екологічності виробництва, забезпечення екологічної безпеки використання природних ресурсів має застосовуватися система заходів, спрямована на зміцнення механізму біотичної регуляції, що вимагає збереження природних екосистем, не порушених господарською діяльністю, і відновлення порушених [4, с. 97].

Висновки і пропозиції. На початку XXI ст. Україна все ще посідає одне з перших місць у світі за рівнем споживання природних ресурсів на одиницю ВВП і має найбільший показник обсягів промислових відходів на душу населення. Як наслідок – у нашій країні надзвичайно деградований природно-ресурсний потенціал. Проте механізми регулювання природних основ життя не є ефективними та дієвими [1, с. 8]. Тому підриваються природні основи соціально-економічного розвитку, швидко погіршуються екологічні умови

життєдіяльності людини та стан її здоров'я. Водночас природно-ресурсний потенціал України оцінюється як один із найбільших на планеті. Встановлено, що за умов ефективного користування українські землі здатні прогодувати в 6 разів більше населення, ніж маємо сьогодні. Проте, займаючи всього 6% території Європи, Україна має 35% її різноманіття [1, с. 9].

Тому найголовніше завдання – оптимально і раціонально скористатись цим потенціалом в інтересах добробуту нинішнього й майбутніх поколінь. Мова йде про можливість збалансованого екологічного розвитку України на основі інноваційної моделі економічного розвитку. Вона повинна включати останні досягнення науки, сучасні наукоємні високотехнологічні галузі, прогресивні енерго- та ресурсозберігаючі технології та передбачати застосування екологічно обґрунтованих принципів розвитку.

Прийшов час сформувати систему природокористування, забезпечивши її стратегічну орієнтацію на принципи збалансованого розвитку. Основним стратегічним напрямом розвитку України має стати екологічна реструктуризація економіки і першочергове усунення надмірних техногенних навантажень на довкілля [1, с. 9]. Екологічно збалансоване використання природних ресурсів є вирішальним фактором збереження життя і здоров'я кожної людини, забезпечення національної безпеки країни.

Список використаної літератури:

1. Коваленко О.М. Екологічні аспекти збалансованого розвитку України. Екологія: Восточно-Европейский журнал передовых технологий. 2013. № 2/11(62). С. 7–11.
2. Приходько М.М., Приходько М.М. (старший), Приходько Н.Ф., Косило Л.С. Збалансоване ресурсокористування (теоретичний аспект). Екологічна безпека та збалансоване ресурсокористування: науково-технічний журнал. 2012. № 2(6). С. 92–96.
3. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь 2017. URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf.
4. Кубарев М.С., Игнатъева М.Н. Экоприемлемое природопользование – одно из ос-

- новных условий устойчивого развития. Известия Уральского государственного горного университета. Экономические науки. 2018. Выпуск 1(49). С. 94–100.
5. Олдак П.Г. Равновесное природопользование. Взгляд экономиста. Новосибирск: Наука, 1983. 128 с.
 6. Боровских Б.А. Планирования природопользования. М.: Экономика, 1979. 168 с.
 7. Мусієнко М.М. Екологія: тлумачний словник. К.: Либідь, 2004. 376 с.
 8. Гавриленко О.П. Геоєкологічне обґрунтування проектів природокористування. К.: Ніка-Центр, 2007. 432 с.
 9. Радловська К.О. Із історії досліджень проблеми збалансованого ресурсокористування для побудови районних ГІС. Екологічна безпека і збалансоване ресурсокористування: науково-технічний журнал. 2012. № 1(5). С. 56–60.
 10. Реймерс Н.Ф. Природопользование: словарь-справочник. М.: Мысль, 1990. 639 с.
 11. Биологический энциклопедический словарь. Гл. ред. М.С. Гиляров; Редкол.: А.А. Бабаев, Г.Г. Винберг, Г.А. Заварзин и др. 2-е изд., исправл. М.: Сов. Энциклопедия, 1986. 632 с.
 12. Шувар І.А., Снітинський В.В., Бальковський В.В. Екологічні основи збалансованого природокористування: навчальний посібник. Львів–Чернівці: Книги ХХІ ст., 2011. 760 с.
-

Дейнега М. А. Правовые проблемы формирования системы экологически сбалансированного использования природных ресурсов

Статья посвящена анализу правовых основ и теоретических подходов к формированию системы экологически сбалансированного использования природных ресурсов. Определению ее сути и содержания, выделению условий и принципов ее функционирования. Освещению предложений для устранения правовых проблем в сфере разработки и реализации концепции экологически сбалансированного использования природных ресурсов.

Ключевые слова: природопользование, использование природных ресурсов, устойчивое развитие, сбалансированное природопользование, экологически сбалансированное использование.

Deineha M. Legal problems of formation of system of ecologically balanced use of natural resources

The article is devoted to the analysis of legal principles and theoretical approaches to the formation of a system of ecologically balanced use of natural resources. To determine its essence and content, to distinguish the conditions and principles of its functioning. To highlight the proposals for elimination of legal problems in the field of development and implementation of the concept of ecologically balanced use of natural resources.

Key words: nature management, use of natural resources, sustainable development, balanced use of nature, ecologically balanced use.